

СПОСОБИ СПРИЙНЯТТЯ Й ОБЧИСЛЕННЯ ЧАСУ ЯК ПРОБЛЕМА ЮРИДИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Сучасна юриспруденція вживає для вирішення різноманітних теоретичних і прикладних завдань декілька взаємодоповнюючих способів відліку часу. Вивчення останніх диктується необхідністю глибшого осмислення правової дійсності, підвищення ефективності здійснення права. Різноманіття способів відліку часу пов'язане із ставленням до часу в рамках тієї або іншої культури і не може бути вивченим без попереднього знайомства з варіантами сприйняття часу.

Питання дослідження способів сприйняття і відліку часу зачіпалися в працях вітчизняних і зарубіжних авторів – істориків, філософів, культурологів, правознавців. Серед них окремо слід вказати на Л.М. Гумільова, А.Я. Гуревича, Є.Ю. Догадайла, Б. Домбровського, В.В. Сорокіна, Дж. Уїтроу, О. Шпенглера.

У роботі «Етногенез і біосфера Землі» Л.М. Гумільов для підтвердження гіпотези про чотирьохчленну конструкцію етнічного становлення розглядає «чотири відчуття часу», спираючись при цьому на свою більш ранню статтю «Етнос і категорія часу», в якій були описані сім різних способів відліку часу. Учений вказував, що для цілей його дослідження «важлива не та або інша система відліку, а відмінність у поняттях минулого, теперішнього і майбутнього» [1, с. 104]; у нашому ж випадку предметом дослідження, навпаки, є саме системи відліку часу, які розкриваються через вивчення різних сприйнять (відчуттів) часу.

Існування декількох способів сприйняття часу пов'язане із змінами етнопсихології на різних етапах етногенезу: період пасіонарного підйому, акматична фаза, фази надлому, інерції і обскурації, меморіальна і гомеостатична фази характеризуються різним ставленням до часу. Таких відчуттів Л.М. Гумільов нараховує чотири: пасеїзм, актуалізм, футуризм і байдуже ставлення до часу. Близькі до подібних висновків О. Шпенглер і А.Я. Гуревич, які говорять про істотні зміни у ставленні до часу в різних культурах і епохах, але в той самий час не доходять загальних висновків.

Пасеїстичне відчуття часу властиве початковому періоду становлення етносу і виявляється в тому, що «кожен активний будівник етнічної цілісності відчуває себе продовжувачем лінії предків, до якої він щось додає... Результатом такого сприйняття часу є подвиги героїв, що добровільно віддавали своє життя за вітчизну... Для них характерна відсутність особистої зацікавленості... Вони відчували себе не просто спадкоємцями великих традицій, а частинками таких, і, віддаючи ради цих традицій миле життя, швидко, як воїни, або повільно, як зодчі, вони діяли згідно із своїм нервово-психофізичним складом, який визначив вектор і характер їхньої діяльності» [1, с. 104-405].

Актуалізм, що приходить на місце пасеїзму, відрізняється тим, що «люди цього складу забувають минуле і не хочуть знати майбутнього. Вони хочуть жити зараз і для себе... Вони також вершать подвиги, але заради власної по-

жадливості, шукають високого становища, щоб насолодитися своєю владою, бо для них реальним є лише теперішній час, під яким неминуче розуміється своє, особисте» [1, с. 105].

Футуризм значить «ігнорування не лише минулого, але і сучасного заради майбутнього. Минуле відкидається як зникле, сучасне – як неприйнятне, реальною визнається лише мрія» [1, с. 106-108]. Відмічається згубний вплив футуризму «в чистих формах і високих «концентраціях» на етнос, який або гине цілком, або гинуть «мрійники», або ж «мрійники» оголошують свою мрію здійсненою і стають актуалістами.

У найзагальніших рисах пасеїзм, актуалізм і футуризм – це так і відчуття часу, в яких за єдину об'єктивну реальність сприймаються, відповідно, минуле, теперішнє і майбутнє.

Якщо вказані три відчуття властиві часу становлення і розквіту етносу і відбивають стадії етнічної динаміки, то період статичного стану етносу характеризується особливим відчуттям часу, а саме – ігноруванням його як такого. У фазі обскурації люди втрачають залишки пасіонарності й перетворюються на обивателів, яких час не цікавить, «бо вони не отримують з відліку часу ніякої користі для тієї діяльності, яка їх годує» [1, с. 109].

Отже, цілком зрозуміло, що «простір і час... суб'єктивно переживаються і усвідомлюються людьми, причому в різних цивілізаціях і суспільствах, на різних стадіях суспільного розвитку, у різних верствах одного й того самого суспільства і навіть окремими індивідами ці категорії сприймаються і використовуються неоднаково» [2, с. 26-27]. Залишається лише спробувати відповісти на запитання: чому суб'єктивні сприйняття часу настільки різноманітні?

Для відповіді на це запитання потрібно врахувати точки зору Л.М. Гумільова і А.Я. Гуревича. Згідно із першою відчуття часу людиною залежить від її психологічних (точніше – етнопсихологічних) характеристик і, як правило, не змінюється протягом усього життя; пануюче ж відчуття часу за певних умов визначається домінуванням людей з тим або іншим ступенем пасіонарності. Інша позиція ґрунтується на тому, що людина не народжується з «почуттям часу», її часові і просторові поняття завжди визначаються тією культурою, до якої вона належить [2, с. 27].

Для повноти викладення треба згадати і кантівське ставлення до часу: на його думку, «час не є емпіричним поняттям, що виводиться з будь-якого досвіду... Час є необхідною уявою, яка лежить в основі всіх споглядань... час дано а priori» [3, с. 56]. Тобто, за І. Кантом, людина вже від народження оснащена почуттям (а точніше – «чистим апріорним знанням») часу – даністю, до якої не домішується жодної долі досвіду. Однак апріорність темпорального передзнання в жодному разі не виключає можливості індивідуального і колективного конструювання часу і навіть виступає як чисте базове знання.

Видима суперечність між двома наведеними поглядами знімається, і вони виявляються досить сумісними в такій інтерпретації: людина від народження володіє певними психічними особливостями, які визначають поведінку, але, з іншого боку, чималий вплив здійснює оточуюче культурне середовище. Таким

чином, сприйняття (відчуття) часу певною людиною має два основних джерела: її апріорне чисте знання про час, яке несе відбиток її ж природних психічних якостей, і вплив пануючих соціально-культурних настанов.

У свідомості переважної більшості людей характерна наявність декількох «пластів» ставлення до часу – релігійного, астрономічного, біологічного, соціального та ін. Загалом, йдеться про час, що переживається і мислиться: якщо перший властивий будь-якій людині на будь-якій стадії розвитку, то другий є результатом інтелектуальної діяльності із збагнення темпоральності. Щось подібне мав на увазі О. Шпенглер, коли писав: «Слово «час» рівно нічого не означає для первісної людини... Час у неї є, однак вона про те зовсім нічого не відає... «час» – це відкриття, яке ми можемо зробити тільки міркуючи» [4, с. 163]. Такому відкриттю вчений надає величезного значення, оскільки воно принесло людині безпрецедентне звільнення і навіть владу над самим часом завдяки одному тільки створенню імені для нього [4, с. 164].

Постійне переживання людиною часу дає йому можливість накопичувати відчуття, що стають джерелом ідеї часу (мислимого часу); тому довго аспектами часу, що мали основне значення для людського розуму, були не теоретичні властивості – тривалість, спрямованість і незворотність, а емпіричні – повторюваність і одночасність [5, с. 72-74].

Відчуття часу, таким чином, трактується подвійно: через усвідомлення себе в контексті історичного процесу (Л.М. Гумільов) і як відчуження часу в повсякденній діяльності (М. Гюйо, Дж. Уітроу). У цьому зв'язку потрібно помітити, що етнологія серйозно доповнює теорії, які уявляють витоки ідеї часу тільки в чуттєвому: етнопсихологічна основа разом із чуттєво-раціональним сприйняттям дозволяють суб'єкту виробити індивідуальне ставлення до часу, можливо, навіть сформулювати власну дефініцію часу.

Поряд з питанням про сприйняття часу існує й інший, пов'язаний з обчисленням (або відліком) часу. Обчислення часу стає можливим тільки після «відкриття» часу, коли людина вже не просто живе у часовому середовищі, але і знає про це і намагається його досягнути. Для повсякденних потреб винаходять різні способи обчислення часу, причому вони можуть використовуватися паралельно. Потрібно підкреслити, що використання кожного з цих способів пов'язане саме з його практичною зручністю, але ніяк не з невмінням обчислювати час інакше.

Для розгляду способів відліку часу знов необхідно звернутися до праць Л.М. Гумільова. Учений нараховує сім таких способів, які можуть у тих або інших варіантах співіснувати і доповнювати один одного, і зставляє характер відліку з його призначенням і суб'єктом, котрий його використовує [6, с. 153-154]: 1) відсутність усякого відліку (коли в цьому немає потреби; відповідає людям, з погляду педагогіки, недорозвиненим); 2) фенологічний календар (використовується людьми, що безпосередньо залежать від природи, для пристосування колективу до її явищ); 3) циклічний календар (фіксує повсякденні події і властивий людям з родовою свідомістю); 4) «жива хронологія» (фіксує історичні події в межах одного покоління – поки жива пам'ять про подію – в умовах переходу від стабільного стану до динамічного); 5) лінійний відлік (використовується практи-

ками для політичних і ділових цілей; відлік ведеться від конкретної дати); 6) квантування часу (застосовується вченими-теоретиками для аналізу і синтезу історичних явищ); 7) релятивний час (використовується при дослідженнях космосу, творчих процесів та ін.).

У сфері сучасної юриспруденції використовуються практично всі способи відліку (певна річ – за винятком першого, коли відлік часу відсутній), однак у теорії і на практиці оперують різними категоріями – тут знову проступає практична необхідність.

Фенологічний календар використовувався в Давній Русі до прийняття латинських назв місяців, однак з деякими змінами давньослов'янська номенклатура дійшла і дотепер у низці слов'янських мов (наприклад, українській і білоруській). Назви місяців фенологічного календаря відбивали важливі природні явища: січень – сезон вирубки лісу, серпень – час жнив і т.д. [7, с. 37]. Давньоримський календар також містить деякі вказівки на природні явища, наприклад назва місяця квітня – «апрель» – (здається найбільш архаїчною) походить від «aregire» – розкривати, тобто квітень – це місяць бруньок, що розкриваються на деревах; однак уже на початку I ст. більшість місяців носила або порядкові назви (серпень, октябрь тощо), або імена божеств (Януса, Марса, Майї і Юнони, а також божественних імператорів Юлія й Августа). Давній єгипетський календар орієнтувався на дві найважливіші події – схід Сиріуса і розлив Нілу. Тюрки, за свідченням китайських хроністів VI ст., відзначали зміну часів року «тільки за зеленню трави». Незважаючи на ілюзорну залежність людини від фенології за такої системи відліку, і єгиптянам і тюркам все ж таки вдалося створити досить точні календарі.

Циклічний рахунок часу первісно також ґрунтувався на спостереженнях за природою, у першу чергу – за рухом Сонця, Місяця і світил, що виявилось, наприклад, у тижневому циклі (не завжди семиденному), де дні носять назви планет або числівників. Періодичне повторення астрономічних і природних явищ (молодика, сонцестояння, зміни пір року) впливало і на людський світогляд, виробляючи характерне для міфологічної свідомості циклічне сприйняття історії, що виразилося в міфах про смерть і воскресіння Осириса, Адоніса і багатьох інших богів і героїв.

У кочових народів Далекого Сходу система відліку часу одержала розвиток у дванадцятирічному циклі, роки в якому дістали назви тварин. Цей цикл був удосконалений у Китаї і Тибеті шляхом додавання назв п'яти стихій і перетворився на шістдесятирічний. І дванадцяти- і шістдесятирічний цикли зручні в повсякденному житті для обчислення дат подій індивідуального життя, але не могли задовольнити хроністів, хоча і використовувалися ними з метою популяризації [6, с. 145].

У діяльності, пов'язаній із здійсненням права, неможливо обійтися без використання фенологічного і циклічного календарів – перший найчастіше використовується в природоресурсному і житловому праві (йдеться про сезони, пори року), другий – практично у всіх галузях (тиждень і місяць згадуються в переважній більшості правових актів).

Отже, зручність циклічного відліку безперечна, але сфера його застосування обмежена (його, наприклад, явно недостатньо для співвіднесення в часі віддалених одна від однієї історичних подій), у зв'язку з чим появляються «жива хронологія» і лінійний відлік часу.

«Жива хронологія» вживається не тільки на побутовому рівні, коли з деякими важливими подіями – війною, перебуванням у влади певної особи, переселенням у нове житло – пов'язуються інші події другорядного характеру. Такий спосіб відліку часу застосовувався, наприклад, у країнах античного Середземномор'я і Давньому Китаї, де роки носили імена правителів (царів, архонтів, консулів тощо). Юридичне значення «живої хронології» полягало в двох аспектах: по-перше, за її допомогою встановлювався рік прийняття нормативного акта (5-й рік царювання Ашурбаніпала), по-друге, – фіксувалися в часі юридичні факти (наприклад, указівкою на березневі іди року консульства Цезаря і Бібула). Необхідно помітити, що в Україні і тепер номер закону містить вказівку на скликання Верховної Ради, хоча і не вказується рік її легіслатури (здається, у даний час у вітчизняній правовій системі цим вичерпується значення «живої хронології»).

Лінійний відлік часу появився у зв'язку з необхідністю чіткого упорядкування подій в часі й полягає у встановленні визначеної точки відліку (створення світу, Різдво Христове, заснування Рима, Хіджри і т.д.), до якої можна прив'язати будь-яку подію за допомогою категорій «раніше», «пізніше» й «одночасно». Так, у сучасному світі відлік часу ведеться від Різдва Христова, дата якого була обчислена в VI ст. римським ченцем Діонісієм Малим (але в багатьох країнах секуляризація мислення змусила замінити вирази «до Р. Х.» і «від Р. Х.» на беззмістовні «до н. е.» і «н. е.»).

Лінійне сприйняття історії характерне для релігійної свідомості, що уявляє час як «стрілу», спрямовану до визначеної мети. Так, англійський історик Р. Дж. Коллінгвуд пише, що «будь-яка історія, написана відповідно до християнських принципів, повинна бути універсальною, провіденціальною, апокаліптичною і періодизованою» [8, с. 49]. Зазначеними рисами може володіти тільки такий процес, який має початок, кінець і конкретну спрямованість, інакше кажучи, «векторність» (щоправда, в історії в цілому немає «довжини» – її можна встановити тільки для окремих епох, періодів і т. ін.). Те саме говорить і А.Я. Гуревич: «Нове [християнське] усвідомлення часу спирається на три визначальні моменти: початок, кульмінацію і завершення життя роду людського. Час стає векторним, лінійним і незворотним» [2, с. 100].

Цікаво, що лінійний час у європейській історіософії зживається з циклічним: «усвідомивши, що знання – це сила і його вигідно накопичувати, європейська цивілізація забуває про циклічність процесів, ведучи облік переважно результатів. А їх зручно підраховувати за допомогою лінійної шкали часу» [9, с. 91]. Характерною ілюстрацією є концепція Дж. Віко, за якою «циклічне обертання виявляється не простим обертанням історії, проходженням її через визначені фази. Історія рухається не за колом, а за спіраллю, бо вона ніколи не повторюється, а вступає в кожен нову фазу в іншій формі, яку визначає попередній розвиток» [8, с. 66]. Спіралевидний характер розвитку є властивим і для сінергетики, котра уявляє

історію у вигляді послідовного чергування періодів порядку і хаосу, ієрархізації і деієрархізації: за словами В.П. Бранського, «аналіз синергетичного циклізма виявляє, що цей циклізм не тільки не заперечує добре відомого діалектичного циклізма... але і містить його як одного з важливих своїх моментів» [10, с. 37].

Інша спроба сполучення лінійного і циклічного часу пов'язана з цивілізаційним підходом, який змальовує всесвітню історію як полілінійний процес зародження, розвитку, розквіту й занепаду локальних цивілізацій, що змінюють одна одну. У даному разі розвиток постає у вигляді розгорнутого хвилеподібного процесу «чергування гребенів і западин», котрий віддзеркалює якісні змінювання цивілізації, перебудову її структури [11, с. 6]. Ідею хвилеподібного розвитку висунув і американський соціолог Е. Тофлер, який пише про три хвилі, що втілилися у сільськогосподарську, індустріальну і постіндустріальну цивілізації [12, с. 382].

У практичній діяльності лінійна система відліку залишається найбільш зручною: за її допомогою встановлюються точні дати таких юридичних фактів, як укладення договору, народження людини тощо. Лінійний час вимірюється двома основними способами – хронологічним і хронометричним. З погляду хронології час – це послідовність визначених точок («моментів часу»), а з позиції хронометрії він виступає як деяка тривалість. У юридичній сфері ці способи виміру часу позначаються через поняття «термін» і «строк».

У теоретичній юриспруденції можливості використання різних способів відліку часу трохи розширюються: крім вже згаданих, сюди належать ще і квантування часу, і релятивний час. Прикладом кванта часу може послужити строк – визначена тривалість часу. Доцільним вбачається введення квантового часу в юридичну методологію, оскільки це може дозволити більш глибоко глянути на проблеми договірної права, юридичної відповідальності й т. ін. Квантування часу – це і невід'ємний інструмент історика, що прагне до класифікації, і упорядкування (періодизація) подій, з'ясування закономірностей розвитку.

Значення релятивного (відносного) часу насамперед виявляється при дослідженнях правової свідомості, в яких важливим є визначення ставлення особистості й суспільства до часу (а саме – відчуття темпу часу). Остання обставина виступає однією з найважливіших детермінант правової поведінки: на вибір людиною варіанта поведінки в конкретній ситуації може вплинути її суб'єктивне сприйняття поточного моменту часу. Вивчення проблеми індивідуального часу з використанням поняття відносності, таким чином, повинне сприяти удосконаленню методик юридичної кваліфікації. Однак цим не вичерпуються можливості застосування релятивного часу в правознавстві: приміром, російський вчений В.В. Сорокін стверджує, що в період корінних соціальних перетворень «хід правового часу різко прискорюється і правові процеси починають розвиватися в незвичному для спостерігача темпі» [13, с. 190], посвідчуючи тим самим різноманітність часу.

Очевидно, що зміна характеру відліку часу (точніше – винахід нових способів) прямо пов'язана з науково-технічним прогресом і змінами в життєвому укладі. Однак крім способів відліку часу змінюються також і еталони його виміру: в даному разі йдеться про вимір відносно невеликих інтервалів часу.

Найдавнішими інструментами, призначеними для цієї мети, були сонячні, пісочні й водяні годинники – клепсидри (останні залишалися рідкістю); також час вимірювався через згоряння лучини, свічі або олії в лампаді. Середньовічні ченці орієнтувалися в часі за кількістю прочитаних ними сторінок священних книг або промовлених псалмів [2, с. 94]. Але якщо в ранне Середньовіччя в Західній Європі еталоном часу була тривалість церковної служби, то вже з XIV століття – це година, відмірювана годинником на ратуші, а в Новий час – вже і настінними, кишеньковими і наручними годинниками. Більш того, незабаром появляється годинник із хвилинними і секундними позначками, а на початку XXI століття в багатьох сферах використовуються вже дрібні частки секунди. Таку ситуацію потрібно зв'язувати з двома обставинами: комерціалізацією часу [14, с. 708] (за відомим виразом Б. Франкліна, «час – це гроші») і збільшенням високоточних технологій, у яких виключається будь-яка приблизність.

Варто помітити, що середньовічний європейський партикуляризм не обмежувався однією тільки правовою сферою, але виявлявся й у побуті. Разом з тим по мірі посилення центральної державної влади відбувалася правова уніфікація, одним із інструментів якої стала стандартизація часу, інакше кажучи – вироблення єдиного еталона і шкали часу для всієї країни або великих її регіонів. За справедливим ствердженням А.Я. Гуревича, «з переходом контролю над часом до державної влади вона стала видавати свій годинник за єдино вірний і нав'язувати його всім підданам. Якщо локальний час роз'єднував, то загальнодержавний, а потім і зональний час зробився засобом згуртування, посилення зв'язків. Виникає єдине темпоральне мислення» [2, с. 138].

Наприкінці XIX ст. єдина шкала й еталони часу закріплюються вже у всесвітньому масштабі: відкрита 1 жовтня 1884 р. у Вашингтоні Міжнародна меридіанна конференція встановила єдиний нульовий меридіан і поняття «всесвітня доба» (Резолюція V). Результатом конференції стало введення системи поясного часу, заснованого на Грінвіцькому меридіані; з 1928 р. ця шкала одержала назву «шкала всесвітнього часу» (UT-Universal Time) [15, с. 103-109].

Отже, час виступає як один із найважливіших атрибутів свідомості особи: виходячи з глибин людської психіки і формуючись під впливом зовнішніх обставин (духовне виховання і світська освіта, трудова діяльність і громадська свідомість), категорія часу набуває неповторних для кожної людини характеристик. Однак у ході теоретичних узагальнень можна виділити чотири основних способи сприйняття (відчуття) часу: пасеїзм, актуалізм, футуризм і байдужість. Відчуття часу, які панують за конкретних умов, практична необхідність і рівень науково-технічного розвитку служать факторами, що обумовлюють винайдення і використання нових способів обчислення часу, а також його еталонів і шкал.

Безсумнівним є неабияке значення часу як одного з вимірів правової дійсності: у часі розгортається процес правового розвитку; часом обмежується дія правових актів; час як строк виступає як найважливіше мірило; еталонування часу є ефективним інструментом централізації державної влади й уніфікації права. Однак і цим значення часу не вичерпується. Вбачається за потрібне звернути увагу на необхідність розробки проблеми індивідуального часу в правовому

контексті, що дозволить поглибити розуміння процесів, котрі відбуваються в правосвідомості, і, найголовніше, – максимально наблизити оцінки, які даються в ході юридичної кваліфікації, до дійсності.

Література

1. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2002.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972.
3. Кант И. Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 2003.
4. Шпенглер О. Закат Европы: В 2 т. Т. 1. – М.: Айрис-пресс, 2003.
5. Уитроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Едиториал УРСС, 2003.
6. Гумилёв Л.Н. Этнос и категория времени // Доклады географического общества СССР. – М., 1970. – Вып. 15.
7. Черепнин Л.В. Русская хронология / Под ред. проф. А.И. Андреева. – М.: Историко-архивный ин-т ГАУ НКВД СССР, 1944.
8. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Наука, 1980.
9. Домбровский Б. Каким временем мы пользуемся? (Этическая концепция времени) // Логос. – 2000. – № 2.
10. Бранский В.П. Синергетический циклизм в истории, культуре и искусстве // Мир психологии. – 2002. – № 3.
11. Карнаух В.К. Волны цивилизации. – СПб.: СПбГУ, 1998.
12. Ящук Т.І. Філософія історії. – К.: Либідь, 2004. – С. 382.
13. Сорокин В.В. Право и время: правовая система в переходное время // Правоведение. – 2002. – № 1.
14. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. – Л.: Літопис, 2004.
15. Догадайло Е.Ю. Правовая система и время: о правовых способах управления временем // Северо-Кавказ. юрид. вестник. – 2006. – № 1.

УДК 340.13

А.О. Фальковський

СКЛАДОВІ ІНТЕРКУЛЬТУРНОГО ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

Роль культури у формуванні життєвих орієнтирів людини важко переоцінити. Як зазначає класик сучасної антропології Кліффорд Гірц: «Культурологічні схеми – релігійні, естетичні, наукові, ідеологічні – це «програми»; вони постачають нам шаблони або креслення для організації соціальних і психологічних процесів, так само як генетичні системи надають шаблон для організації процесів органічних» [1, с. 254]. Культурні коди є тим фундаментом, на якому людина вибудовує своє ставлення до навколишнього світу та формує уявлення про своє місце в ньому. Отже, культура може бути визначена як певна якісна ознака людського існування; вона має атрибутивний характер стосовно будь-якого суспільства незалежно від рівня його розвитку [2, с. 156]. Крізь призму культури відбувається легітимація будь-яких інститутів, норм і цінностей, у тому числі правових.

Метою нашого дослідження є розкриття найбільш важливих складових легітимації правових норм, інститутів і цінностей, що зазнають екстраполяції з одного